

PISA – HONBA ZA POŘADÍM

Dnešní stav vzdělávací politiky lze charakterizovat jednoduchým konstatacím – omezuje se na sledování pořadí v žebříčcích. Toto tvrzení není ani v nejmenším polemické, neboť je až děsivě evidentní. Všechna relevantní a ve veřejnosti rovněž prezentovaná a horlivě diskutovaná politická rozhodnutí týkající se vzdělání jsou v posledních letech motivovaná buď špatným umístěním v žebříčku nebo vedená přáním dosáhnout lepšího umístění. Bez ohledu na to, zda se iniciují školské reformy, propagují pedagogické programy nebo požadují elitní univerzity s excelentním studiem, argument je vždy stejný: pořadí v žebříčku se musí zlepšit. V pozadí současné politiky vzdělání se nerýsuje sebemenší náznak názoru na vzdělání, a už vůbec ne jeho společenskopolitický koncept, vzdělávací politiku lze redukovat na jedinou otázku: Na jakém místě jsme?

Otázka po umístění, ideologický výraz ekonomie vydírání, získává ve vzdělávací politice dodatečný, nedobrovolně komický význam. Atraktivita vzdělávacího místa se dovozuje z pořadí, jež ona konkrétní lokalita zaujímá při nejrůznějších rankinzích – tedy hodnoceních či klasifikacích. Kdyby se například v rankinzích nacházela nějaká rakouská univerzita neustále na předním místě, nemohl by koncept takzvané elitní univerzity v Maria Gugging nabýt tak rychle konkrétní podoby, s níž se dnes realizuje. Také požadavek evropského komisaře Josého Manuela Barroso na založení Evropského technologického institutu (*European Institute of Technology – EIT*) se zdůvodňuje hlavně poukazem na to, že evropské univerzity se v nejrůznějších klasifikačních žebříčcích zřídka umísťují na předních místech. A rozruch, který působí studie PISA je téměř výhradně motivován faktem, že v žebříčku zemí zaujímají Rakousko a Německo místa na konci středního pole.

Myšlení bylo nahrazeno počítáním pořadí v nějakém žebříčku, což se nejzřetelněji projevuje na testech PISA. Za touto zkratkou se skrývá *Programme for International Student Assessment* OECD, jehož úkolem a náplní je každé tři roky

přezkoušet základní kompetence patnáctiletých žáků a udělat mezinárodní srovnání. Skutečnost, že v prvním testu dopadlo Německo a při druhém Německo i Rakousko spíše špatně, způsobila kromě kolektivní deprese, jaká se při otázkách vzdělání vidí jen zřídka, i zcela novou orientaci politiky vzdělání, která za svůj cíl vyhlásila lepší umístění při dalším testu PISA. Místo osvícenských cílů vzdělání – autonomie, sebevědomí a duchovní proniknutí světa –, místo cílů reformní pedagogiky – přiblížení životu, sociální kompetence a radost z učení –, místo cílů neoliberalních politiků – flexibilita, mobilita a uplatnění – nastoupil jediný vzdělávací cíl: obstát v testu PISA! Tak signifikantní projev nevzdělanosti se těžko najde v nějakém jiném domnělém centru vzdělání.

Na studii PISA ovšem neudivují výsledky. Není nijak překvapivé, že v podstatě průměrná země, jakou je Rakousko, dosáhne v dosti průměrně koncipovaném testu průměrného výsledku. Překvapivá ovšem byla reakce na tuto skutečnost. Mluvílo se o šoku a katastrofě, vrcholící krizi, svolávala se setkání na nejvyšší úrovni, byla ustavená komise, jejíž předseda zároveň organizuje testy PISA v Rakousku, aby se konečně mohlo, po letech reformního běsnění, všechno od základu zase zreformovat. Před každým testem PISA a po něm zachvátí zemi hysterie a hektická činnost. Nikdo se samozřejmě necítí být viníkem špatných výsledků, ovšem všichni ostatní samozřejmě udělali všechno špatně. A každý ví, jak to zlepšit. I když PISA nemůže změřit úroveň vzdělání celé populace žáků, jedno jistě umí – ukazuje, kde žijí experti na vzdělání té které země.

Je pozoruhodné, že při tom všem se takřka vůbec nediskutuje o spolehlivosti testu, z jehož výsledků například vyplývá, že instituce, které měly pověst neměnné setrvalosti, se v krátké době dramaticky proměnily k horšímu. Během tří let se Rakousko propadlo o několik významných míst v žebříčku. Je nepochopitelné, jak se mohly tytéž školy se stejnými učiteli a s podobnou populací žáků během několika let tak výrazně zhoršit. Vysvětlení je možné jen dvojí. Buď má test mnohem menší vypovídací hodnotu, než se obecně předpokládá, nebo byly reformy školství zaváděné v posledních letech – autonomie škol, reforma osnov, snížení počtu vyučovacích hodin, zvýšení počtu žáků ve třídách, EDV (elektronické zpracování dat) místo výuky němčiny, pravopisná reforma – zcela kontraproduktivní.

Je načase si položit otázku, jestli vůbec patří to, co se testem PISA měří, k hlavním cílům výuky na rakouských a německých školách. Nebylo snad v posledních letech vysoce moderní odsuzovat čtení, psaní, počítání a myšlení (kompetence k řešení problémů se to dnes jmenuje) jako zastaralé schopnosti a nahrazovat je mediální kompetencí, týmovou prací, sociálním učním a připraveností komunikovat? Kde jsou najednou ti progresivní didaktici, kteří nás léta poučovali, že čtení zahrnuje i schopnost vnímat rychle se měnící sled obrazů a že v tom je populace mladistvých daleko kompetentnější než například dospělí, stejně tak to lépe umí s počítači, takže počítání je zbytečné. Proč nikdo nevyčte tvůrcům testů PISA staromódní představy o vědě? Samostatně a zcela sami a bez počítače a bez obrázků mají dospívající číst komplexní testy a dokonce je chápat? Který pedagog by se dnes něco takového odvážil požadovat?

Existuje, i u testů PISA, cosi jako lest rozumu a paradoxnost dějin. To, co se konzervativní pedagogové odvažují už léta říkat jen potichu, je náhle po jednom dvou testech zase poslední výdobytek moudrosti. Že schopnost číst obtížné testy a dokázat se artikulovaně vyjadřovat v nějakém jazyce, by mohlo být hodnotou, na to už přišli mnozí i bez PISA. Nicméně jakmile někdo v posledních letech konstatoval, že mladá generace na tom není nejlépe se čtením, a požadoval, aby se škola soustředila na zprostředkování základních kognitivních schopností, místo aby si pod diktátem virtuální soutěže dělala nejrůznějšími nabídkami zábavy sama reklamu, byl označován za kulturního pesimistu se zaostalými a reakčními názory. Podobná varování nikoho nešokovala a byla rychle bagatelizována odkazem na „moderní školu“ a „nové myšlení“. Po studii PISA je všechno jinak. Už zase se v osnovách může objevit čtení a počítání a možná dokonce i myšlení. Proč tak náhlá změna názoru?

Odpověď je jednoduchá. Není to nečekaným pochopením nutné politiky vzdělání, ale proto, že PISA je statistikou OECD a je prezentována jako mezinárodní pořadí, jaké známe z žebříčku zemí sestaveného podle počtu medailí získaných na olympijských hrách. Jde tedy o hodnocení zemí. Bez hodnocení zemí by PISA byla jen věcí expertů. Šok z domnělé katastrofy vzdělání se napájí z bezduchých zdrojů sportovního zpravodajství a potvrzuje tak jen to, nač si stěžuje. Formulace známé ze sportovního dění, jimiž se komentuje umístění

v testu PISA, nejsou náhodné. Čteme-li dnes výklady k politice v oblasti vzdělání a vědy, můžeme mít chvíli dojem, že jsme se spletli v žánru. Hemží se to v nich elitními mužstvy a výjimečnými výkony, talentovými rezervami a tréninkovými metodami, které mají vyprodukovat špičkové hráče. V oblasti, kde má jít údajně o duchovní sféru, bezduchý jazyk prozrazuje skutečné poměry.

Otrnější než výsledky testů PISA je důvěřivost, s jakou se k pořadí vzhlíží.

Předem lze interpretovat takřka neurotickou fixaci na žebříčky všeho druhu jako pomstu moderní mediální společnosti na rovnostářských principech demokracie. Jsou-li si všichni od přírody rovní, ale nikdo není stejný jako ostatní, je třeba konstruovat rozdíly. Klasifikační žebříček se jeví jako objektivní a neúplný a zároveň nezpochybnitelně otevřený světu – je dobré vědět, kde jsou ti nejlepší. Žebříčky stvrzují prastarou důvěru v hierarchický světový řád, jímž nemůže otřást žádná revoluce. Žebříček je ale také prochnutý demokratickým duchem, který sugeruje, že žádné pořadí není jednou provždy dané. Společenské řády minulosti z boží vůle usilovaly propojit věčnou hierarchii podle několika málo parametrů s vybranými skupinami jedinců a institucí. Dnes je však možná změna. Žebříčky, alespoň podle své ideologie, tvrdí, že každý se může stát jedničkou, nebo alespoň, jak zní mantra nového náboženství, dosáhnout umístění v mezinárodní špičce. Především ale posedlost pořadím v žebříčcích zachovává v pervertované formě princip rovnosti – neexistuje nic, co by se nedalo sestavit do žebříčku. Před žebříčky jsme si všichni rovní. A tak se horlivě a zcela libovolně sestavují pořadí – žebříčky advokátů, kardiologů, starých mládenců, gymnázií, univerzit, hotelů, restaurací, mateřských školek, výzkumných ústavů, manažerů, bank, pojišťoven, krasavic a jejich chirurgů.

Žádné pořadí však není samozřejmé, žebříček nikdy nespadne z nebe, takže právě ideologie volného trhu je s rankingem v rozporu a je nutná korektura. Kdyby volný trh fungoval s onou brutalitou, na niž mnozí přísahají, byly by žebříčky zbytečné, protože trh sám funguje jako instance, která rozhoduje o úspěchu a neúspěchu, schopnosti a neschopnosti obstát v konkurenci. Podle této logiky by špatné školy, průměrní manažeři, třetířadé univerzity, mizerní chirurgové a ošklivé modelky prostě jednou zmizeli. Neviditelná ruka trhu by neúprosně určovala pořadí. V takovém zbožnění trhu přirozeně tkví značná

míra metafyzického pojetí dějin. Pro vyznavače trhu bez přívlastků vládne trh jako kdysi Hegelův světový duch. Žebříčky tedy sugerují, že se nemusí čekat, jak rozhodne trh, ale rozhodnutí lze anticipovat, dokonce nahradit, a zároveň sugerují trh tam, kde vůbec neexistuje. Fakt, že si žáci z Andalusie a žáci z Laponska konkurují pořadím v žebříčku PISA, nemá s reálným děním na trhu nic společného, ani kdyby se sektor vzdělání zcela zprivatizoval a ekonomizoval. Zpráva, že se žáci z finské jezerní roviny umístili lépe než žáci z náhorních planin Iberského poloostrova, nepovede k žádnému pedagogicky motivovanému stěhování národů. Profitovat bude ale jistě turistická branže z poznávacích cest do zaslíbené vítězné země, kterou musí každý odborník na vzdělání absolvovat jako sekulární pouť.

Rozhodujícím motivem pro generální uctívání žebříčků je tak ústřední postava fingované soutěžní agentury – vítěz. Máme vítěze testů PISA a vítěze mezinárodní klasifikace vysokých škol, kteří propůjčují žebříčkům svou auru, a pro školy, které se umístily na horších místech, znamenají pobídku, aby se od vítězů poučily, a pokud to dopadne dobře, vítěze i předhony. V soutěži hodnotící excelentnost, jíž se musely zúčastnit třeba německé univerzity, aby mohly využít podpory, která jim měla umožnit přiřadit se ke světové elitě, se hodnotilo jako plus, když škola popsala, co hodlá dělat, aby se připodobnila prestižním americkým univerzitám. Kvalita je tedy dnes špatná kopie něčeho, co se předpokládá v zámorí. Podobné programy na dohánění a předhánění se ve vzdělávací politice s oblibou označují za „ambiciózní cíl“, jakému se musí všechno podřídit. „Ctižádost,“ jak napsal Ludwig Wittgenstein, „je smrt myšlení“. ¹ Pohled na programovou výzbroj škol a univerzit, jež je fixovaná na pořadí v žebříčku, dokazuje pravdivost této věty. Odkaz na pořadí v žebříčku, jež škole uniklo, nebo oznámení pořadí, jehož chce dosáhnout, ovšem zpravidla nepotřebuje další argumenty. Ti, kdo se chtějí vyhnout jakékoliv diskusi výrokem: „odkazujeme na umístění ve studii PISA“, by se měli ve světě, který si uchoval alespoň jiskřičku schopnosti reflexe, beznadějně blamovat. Dnes jsou považováni za experty. Mimo veškeré reálné potřeby a možnosti funguje žebříček pořadí jako nástroj řízení, s nímž lze provozovat vzdělávací politiku, jež se stále více řídí externími, vnějšími a svévolnými kritérii se vzděláním nijak nesouvisejícími.

Myšlenka ohodnocení a seřazení do žebříčku byla od počátku spojená s paradigmatickým myšlením podnikové ekonomiky, které má školy a univerzity proměnit v podniky, jež lze poměřovat podle makroekonomických výsledků. Samozřejmě i ve sféře vzdělání existovaly odjakživa situace s rysy soutěže, dobré školy lidé znali a doporučovali a konkurence mezi univerzitami – stejně jako mobilita – patřila od prvopočátku k jejich znakům. Ale tato konkurence se týkala různých světonázorových proudů, metod a modelů a také různých forem akademické kultury, byla to takřkajíc konkurence, v níž šlo o přistupy k pravdě, ne konkurence ve smyslu pořadí v žebříčku. Soutěživost, která patřila od počátku k tradicím ve světě vědy a univerzit a projevovala se ve sporu o lepší teorie a atraktivnější učitele, se dnes znovu vynalézá a vrhá na imaginární trh, který se vytváří teprve stanovením pořadí podle výsledků evaluací a testů.

V tomto posunu se projevuje zásadní charakteristika veškeré nevzdělanosti – fetišizace náhodného. To, co může být za určitých okolností velmi smysluplné, se absolutizuje a povyšuje na jediné kritérium. Z někdejší konkurence ve vědě, která se ještě dala v argumentačním sporu o pravdu v institucionalizované formě chápat jako specifická forma diskurzu, se stává zaslepené vyhlížení místa na slunci. Vzhledem k rostoucímu sjednocování vědeckých přístupů a k tomu příslušných kultur vědění je skutečná analýza konkurenčních metod nebo škol stále vzácnější, zatímco virtuální konkurence stejného narůstá.

Je omylem věřit, že různé pořadí v žebříčcích univerzit postihuje skutečný stav. Ani v globalizované společnosti univerzita v Klagenfurtu nekonkuruje lepšími vědci a nadanějšími studenty univerzit v Šanghaji. Argument, že pořadí alespoň vyjadřuje reálnou odstupňovanou kvalitu, z níž lze usuzovat na ekonomickou a technologickou potenci země v budoucnu, je rovněž naprostý mýtus. V protikladu k rozšířenému mínění neexistují údaje, které by dokazovaly, že úroveň vzdělání společnosti, počty vysokoškoláků, pořadí v žebříčcích nebo počet takzvaných elitních institucí bezprostředně souvisí s ekonomickou prosperitou, sociálními jistotami nebo civilizační úrovní té které země.

Určovat pořadí znamená hodnotit. Pointa všech rankingů spočívá v tom, že se věci, které by nikdo nevnímal jako bezprostředně související, porovnávají jako rovnocenné. Svrchovaný je dnes ten, kdo má moc určovat pořadí. Fakt,

že takové žebříčky dnes sestavující jednotlivci jen zcela výjimečně, je výsledkem úsilí o objektivitu. Volbu deseti nejlepších německých románů lze jistě ještě přenechat neomylnému úsudku takzvaného krále kritiků, pro žebříček padesáti filmů všech dob je už vhodné ustavit porotu filmových publicistů, seznam nejlepších zubních lékařů můžou přinejhorším sestavit špičkoví pacienti, kteří předtím proběhli podobným výběrem, a tam, kde selže směsice subjektivní libovůle a samozvaného skupinového rozsuzování, se doporučuje přenechat věc odborníkům – ratingové agentury zažívají obrovskou konjunkturu. Profesionálové z těchto agentur sestavují pořadí na základě více či méně transparentních kritérií pomocí testů a evaluací, někdy spíše podle citu a vkusu hodnotitelů, vždy ale za velké peníze.

U lidí, kteří propadli mechanismu žebříčků, se rychle projeví symptomy nutkavosti, jaké známe z psychoanalýzy. Cokoliv se objeví, musí se okamžitě zařadit. Tak jako musí někteří neurotici počítat v každé koupelně kachlíky, je současný expert v oblasti vzdělání nucen odpovědět na jakoukoliv otázku, kterou dostane, ve formě žebříčku. Co znamená kvalita výuky? Testy a pořadí! Co je dobrá univerzita? Evaluovat a stanovit pořadí. Jak se projevuje vědecká kvalita? Sestavením žebříčku periodik. Jakým výzkumným projektům dát zelenou? Nechat projekty posoudit a stanovit pořadí! Věc sama není nikdy předmětem zkoumání nebo reflexe, vždycky jen místo, jaké zaujímá v nějakém pochybném žebříčku.

Fetišizace žebříčků je výrazem a symptomem specifické formy nevzdělanosti – chybějícího úsudku. Immanuel Kant nazval v *Antropologii z pragmatického hlediska* z roku 1798 chybějící úsudek formou hlouposti.² Jakékoliv řazení skutečně nahrazuje kvalifikovaný úsudek, protože je to posedlost falešnou představou, že posuzovat znamená kvantifikovat. Čím více se na nějaké univerzitě nebo škole mluví o zajištění kvality, tím méně jde o kvalitu, nýbrž naopak o rozpuštění kvality v kvantitě. Veškeré specifické danosti, vykonaná práce a také nedostatky se v takové instituci a u lidí v ní pracujících převádějí na čísla, a tak mizí.

Protože si už nikdo nechce dát tu práci, aby článek, který má posoudit, také přečetl, je dobré vědět, v jakém časopise článek vyšel, jaký impaktový faktor časopis má a jaký počet bodů lze tedy takovému článku přisoudit. Když se vynásobí

počet publikací číslem impaktového faktoru časopisů, lze podle výsledného čísla každoročně stanovit pořadí vědců. Tak se získá bezpečný znak kvality, aniž by člověk musel přečíst jedinou řádku z toho, co vědci publikovali.

Ratingové agentury a agentury pro zjišťování kvality, a to i v případě, že jsou součástí univerzity, se odmítají být jen náznakem věnovat analýze obsahu, čímž prozrazují, co se v současnosti chápe jako kvalita – je to číra, nezastíraná a prostá kvantifikace. Kvantifikace z definice pojmu není kvalita a kvalitu nelze z pochopitelných důvodů jednoduše převést na kvantitu. Koncept zjišťování kvality, který nerespektuje ani nejjednodušší základní pojmy logiky, tohle všechno dávno zapomněl. Právě na této hlouposti ovšem spočívá fascinace rankingem, protože zde se jeví kvality jen jako vztah jednotlivých kvantit. Číslo pořadí vyjadřuje, kdo je lepší a kdo je horší.

Ovšem vztah, který k sobě mají různé entity, není bez významu, a potěšení srovnávat a hodnotit je základní schopností lidského rozumu. Abychom se mohli tomuto potěšení přiměřeně věnovat, je nutný úsudek, jehož součástí je schopnost se na jedné straně do těchto věcí pustit a na druhé straně schopnost vůbec rozeznat, o jaký případ se jedná, jak to formuloval Kant. Například vedení univerzit nakažené všeobecným zbožněním rankingu, začínají sestavovat klasifikační seznamy společenskovedních nakladatelství, aby mohly publikace snadněji ohodnotit, a tak nejenže popírají realitu, ale hodlají, ať vědomě či ne, implicitní normativní nárok – různorodost nakladatelství, která je ekonomickým tlakem beztak silně omezena, převést na uniformní šed seznamu. Tím je v důsledku otázka po obsahu toho, co kdo píše, nahrazena otázkou, zda publikuje u nakladatelství zařazeného do seznamu. Takovým postupem se stanovují obsahové akcenty. Svoboda bádání je tak okleštěna o další segment, energii a sílu, kterou je třeba k myšlení, je nutné investovat do úsilí, aby byla práce publikována u některého z předem určených nakladatelství.

To, co se v ideologii rankingu jeví jako empirický rozbor daných kvalit a deficitů, má při bližším pohledu naprosto normativní charakter. Z autority žebříčků vyplývá zadání, podle něhož se modifikují kultury vědění a reformují systémy vzdělání, aniž by takové zadání bylo explicitně stanoveno. Kritéria, podle nichž se sestavují žebříčky – počtem nositelů Nobelových cen počínaje přes

seznamy publikací až po výši získaných finančních prostředků – málokdy vyhovují i nižším nárokům statistické metodologie, jsou však bez odporu přijímány. Tím se tato kritéria stávají skutečnými parametry, jimiž se musí řídit vzdělávací instituce, které už nemají ponětí, co pojem vzdělání znamená.

Závažnější než propad znalostí mládeže je v testech PISA skrytý normativní nárok, který se za podobnými testy skrývá. To, co se po první realizaci testů začínalo rýsovat, se už u třetí série testů stalo oficiálním programem: Školy se musí na test PISA lépe připravit, učitelé mají žáky trénovat na očekávané zadání bez ohledu na to, jestli se to slučuje s platnými osnovami, nebo neslučuje. A školy, ať jsou organizovány jakkoliv a bez ohledu na to, v jakém prostředí fungují, se stávají výcvikovými středisky pro tajné učební osnovy ideologů OECD. Fakt, že žádná evropská země neměla odvahu považovat rozvoj vlastní pedagogické kultury za prvořadý bez ohledu na výsledky testů PISA, ukazuje, jaký normativní tlak testy produkují, byť tato normativnost nemusí být zamýšlená. Avšak některé základní poznatky aplikované sociologie by stačily ke zjištění, že empirická inventura, která se v časech soutěžní mánie prezentuje žebříčkem pořadí, už není projevem měření výkonu, ale stává se vyjádřeným imperativem.

Lze se odvážit teze, že normativní násilí žebříčků je její skutečnou funkcí. Žebříčky pořadí fungují jako dosti primitivní, ale nanejvýš účinná opatření řízení a kontroly, jejichž cílem je připravit oblast vzdělání o poslední zbyteček svobody, který se jako relikv humanistických ideálů ještě uchoval. Jsou to především tyto žebříčky – a jakmile jsou publikované, nikdo se už neptá, za jakých podmínek vznikaly –, které určují nejen diskuse o hodnotě a kvalitě vzdělávacích zařízení, ale také spouštějí politická, organizační a finanční opatření v oblasti vzdělání. Evaluace a rankiny slouží jako skvělá záminka ke krácení rozpočtů, rušení institutů, studijních oborů, dalšího vzdělávání a vědeckých pracovišť, nebo k přesunům finančních prostředků tam, odkud se v budoucnu čeká lepší umístění v žebříčcích.

Při vyhlašování údajně zásadních úkolů evropských univerzit se dnes mluví téměř jen o pořadí v žebříčcích, objemu investic, ukazatelích, počtu absolventů a procentu těch, kteří studium nedokončili, a o tom, jak se to vše realizuje v USA. Podstata, o níž jde, otázka po smyslu, funkci a statutu různých vědec-

kých oborů, otázka poznání a náročnosti vzdělání přitom nehraje vůbec roli. V dýmu kadidla vyhodnocovacích rituálů a kontroly kvality dochází pozvolna k restrukturalaci celého vzdělávacího systému, kdy už bezpochyby nejde o poznání, vědeckou zvědavost a akademické svobody, ale o fantazmata eficientce, aplikace, kontroly, špičkových výkonů a přizpůsobení, tedy o veškeré podoby nevzdělanosti.